

Anna Popowicz-Pazdej
Uniwersytet Wrocławski
Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii
ORCID: [0000-0002-3610-427X](https://orcid.org/0000-0002-3610-427X)

Odpowiedzialność podmiotów zbiorowych za przestępstwa gospodarcze z perspektywy prawa polskiego oraz prawa niemieckiego (ujęcie prawnoporównawcze)

Liability of collective entity for economic crimes
from the perspective of Polish and German law
(the comparative approach)

Streszczenie

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie problematyki odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za przestępstwa gospodarcze. Zagadnienie to zostanie przedstawione w ujęciu prawnoporównawczym, z uwzględnieniem prawa polskiego oraz prawa niemieckiego. W pierwszej kolejności w celu porządkowym zakreślenia granic badawczych ukazana została definicja przestępstwa gospodarczego w ujęciu przedmiotowym. Zdefiniowanie pojęcia przestępstw gospodarczych pozwoli następnie na przejście do kluczowego zagadnienia, tj. analizy możliwości przypisania odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych. Problematyka ta od wielu lat budzi liczne kontrowersje, zwłaszcza w obszarze porządków prawnych państw kontynentalnych. Implementowanie odpowiednich rozwiązań w Polsce było podyktowane koniecznością dostosowania się do wymogów prawa unijnego. W Niemczech taka konstrukcja już istniała i została jedynie nieznacznie zmieniona, chociaż opiera się na odpowiedzialności o charakterze administracyjno-karnym mającej w założeniu umożliwienie nakładania kar finansowych na podmioty zbiorowe, o ile ich reprezentant dokonał czynu zabronionego w imieniu podmiotu zbiorowego. Ta konstrukcja chociaż nie idealna, sprawdza się w Niemczech od wielu lat i mimo podejmowania prób jej zmiany ostatecznie pozostaje najlepiej ocenianym rozwiązaniem. Co najważniejsze, jest stosowana bez uszczerbku dla teorii winy.

Słowa kluczowe

wina, odpowiedzialność karna, podmioty zbiorowe, przestępstwa gospodarcze

Abstract

The aim of this article is to depict the problem of corporates' liability for economic crimes. This issue will be presented from a comparative legal perspective taking into account Polish and German law. Firstly, in order to delimitate the research limits, the definition of economic crime with regard to the subject matter is presented. Defining the limits of the concept of economic crimes will then allow

to explore the key issue – i.e. the analysis of the possibility of ascribing criminal liability to corporation. For many years, this issue has raised numerous controversies, especially in the legal systems of continental Europe. The implementation of relevant laws in Poland was dictated by the need to adapt to certain requirements of EU law. In Germany, such a legal concept already has been applied and was only slightly modified, although it is based on the administrative and criminal liability where financial sanctions can be imposed on a corporation when one of its officers has acted criminally on behalf of the corporation. Bearing in mind certain deficiencies of this concept, it has worked well in Germany for many years and despite few attempts to implement a new one, this concept ultimately remains the best solution. What is the most significant, it is without the detriment to the guilt theory.

Keywords

guilt, criminal liability, corporation, economic crimes, white-collar crimes

1. Wprowadzenie

Kwestia odpowiedzialności podmiotów zbiorowych od wielu lat w Europie kontynentalnej budzi liczne wątpliwości, zarówno co do podstaw teoretycznoprawnych, jak i praktycznego zastosowania. Zaprezentowanie tej problematyki wymaga w pierwszej kolejności uporządkowania kwestii związanej z pojęciem przestępstw gospodarczych. Z tego powodu pojęcie to zostanie wyjaśnione na wstępie niniejszych rozważań. W dalszej części zostanie przedstawiona analiza w zakresie możliwości ponoszenia odpowiedzialności karnej przez podmioty zbiorowe. Analiza ta zostanie ukazana w ramach ujęcia prawnoporównawczego z prawem niemieckim. Wybierając prawo niemieckie jako przedmiot rozważań, oparłam się na trzech argumentach. Po pierwsze, prawo niemieckie, podobnie jak prawo polskie, czyn karalny wiąże silnie z koncepcją winy. Wynika to przede wszystkim z przynależności obu praw do systemu kontynentalnego. Co jednak istotne, prawo niemieckie wytworzyło w tym zakresie własną koncepcję, która mimo pewnej niedoskonałości odgrywa swoją rolę. Z tego też powodu niedoskonała koncepcja obowiązująca w prawie polskim może posiłkowo wzorować się na koncepcji niemieckiej. Jest to zatem kolejny argument, aby porównać krajowe rozwiązania właśnie z tym porządkiem prawnym. Po trzecie, konstrukcja niemiecka pozwala na szybsze oraz sprawniejsze wymierzenie kary, co zapewnia zarówno realizację celu prewencyjnego, jak i kształtowanie świadomości karnej. W konsekwencji przyczynia się do skutecznie realizowanych standardów europejskich.

2. Pojęcie przestępstw gospodarczych – ujęcie przedmiotowe

Problematyka przestępstw gospodarczych jest złożona i powoduje wiele wątpliwości interpretacyjnych. Trudności w stosowaniu jednolitej interpretacji pojęcia przestępstw gospodarczych wynikają z faktu, iż brak jest ich definicji legalnej. Stąd też

w doktrynie wytworzyło się wiele konstrukcji normatywnych¹. Na potrzeby niniejszego artykułu zostanie przytoczona definicja przestępstw gospodarczych ukształtowana na gruncie prawa niemieckiego, która to definicja znalazła szeroką aprobatę w polskim piśmiennictwie². Warto podkreślić, iż ta definicja ujmuje przestępstwa gospodarcze od strony przedmiotowej, skupiając się na kategorii czynu w odróżnieniu do kategorii podmiotowych, które koncentrowały się na osobie sprawcy³.

W doktrynie podejmuje się próby tworzenia definicji tego rodzaju czynów zabronionych. Jedną z nich zaproponował J. Zimmerli, który określił je jako „czyny karalne naruszające interesy prawne, chronione przepisami prawa o obrocie gospodarczym i zarządzaniu publicznymi dobrami majątkowymi”⁴. Inaczej przestępstwa gospodarcze definiuje O. Górniok, bowiem pod pojęciem przestępstwa gospodarczego rozumie, po pierwsze, takie czyny karalne, którą godzą lub zagrażają ponadindywidualnym dobrom w sferze życia gospodarczego, po drugie, polegające na naruszeniu zaufania związane go z pozycją sprawcy lub instytucją życia gospodarczego, grożące utratą zaufania społecznego do systemu gospodarczego lub jego podstawowych instytucji⁵. Mając na uwadze przedstawioną wyżej szeroką definicję tych przestępstw⁶, należałoby się teraz odnieść do podstawowego problemu wynikającego z tytułu artykułu, a mianowicie możliwości przypisania odpowiedzialności za te przestępstwa podmiotom zbiorowym. Rozważania w tym zakresie muszą być poprzedzone ujęciem podstawowego problemu związanego z tą odpowiedzialnością, a więc możliwością przypisania winy *per se* podmiotom zbiorowym.

¹ A. Mucha, *Struktura przestępstwa gospodarczego oraz okoliczności wyłączające bezprawność czynu w prawie karnym gospodarczym*, Warszawa 2013, s. 299.

² Por. przykładowo N. Ciszewska, *Przestępstwa gospodarcze – istota i rodzaje*, „Studia nad Bezpieczeństwem” 2016, nr 1, s. 165-174; O. Górniok, *Przestępczość gospodarcza: wybrane przejawy i uwarunkowania*, Katowice 1986, s. 16, [za:] N. Ciszewska, *op. cit.*, s. 165-174.

³ W odróżnieniu od koncepcji podmiotowych, które wytworzyły się na gruncie *common law*, m.in. w Stanach Zjednoczonych, por. koncepcja E.H. Sutherland, *white collar criminals* i *blue collar criminals* – E.H. Sutherland, *On analyzing crime*, Chicago 1973, s. 51.

⁴ O. Górniok, *Koncepcja przestępstw gospodarczych w doktrynie niemieckiej a polityka kryminalna*, „Państwo i Prawo” 1993, z. 1, s. 63.

⁵ *Ibidem*, s. 58.

⁶ Wskazana w niniejszym artykule szeroka definicja przestępstw gospodarczych ma swoje początki w koncepcji Klause Tiedemanna, który stworzył dwuzakresowe pojęcie przestępstw gospodarczych, wyodrębniając grupę węższą i szerszą. Do pierwszej z nich zalicza się patologiczne zachowania gospodarcze, które szkodzą lub zagrażają ponadindywidualnym dobrom prawnym w sferze gospodarowania, czyli np. przestępstwa podatkowe, celne, oszustwa, lichwę i nieuczciwą konkurencję. Z kolei w szerszym rozumieniu przestępstwami gospodarczymi są przestępstwa majątkowe popełniane na szkodę jednostki, lecz mające masowy charakter (np. przestępstwa na szkodę wierzycieli, przestępstwa czekowe), mogą one bowiem oddziaływać negatywnie na ponadindywidualne interesy gospodarcze. Na marginesie można też dodać, iż K. Tidemann jako pierwszy wziął pod uwagę skalę występowania oraz liczbę popełnianych czynów na danym obszarze, a nie tylko znamiona czynów zabronionych. Por. O. Górniok, *op. cit.*, s. 165-174.

3. Pojęcie winy jako przesłanka odpowiedzialności karnej w prawie polskim i prawie niemieckim

Fundamentalną przesłanką odpowiedzialności w prawie karnym jest wina. Obecnie jasne jest, że w niektórych przypadkach brak jest podstaw do przypisania odpowiedzialności mimo istnienia winy⁷. Podstawowe reguły w zakresie przypisania odpowiedzialności karnej zostały uregulowane w przepisach art. 1 § 1-3 ustawy – Kodeks karny (dalej: k.k.)⁸. Zgodnie z treścią przepisu art. 1 § 3 k.k. nie popełnia przestępstwa sprawca czynu zabronionego, jeżeli nie można mu przypisać winy w czasie czynu. Celem tego przepisu jest wzmocnienie funkcji gwarancyjnej prawa karnego, która zabezpiecza obywatela przed odpowiedzialnością za czyn niezawiniony. Brak jest jednak w przepisach kodeksu karnego definicji legalnej winy. W tym zakresie z pomocą przychodzą poglądy doktryny oraz orzecznictwa, które zawierają liczne teorie i koncepcje winy⁹.

Przykładowo A. Zoll, jako przedstawiciel czysto normatywnej koncepcji winy¹⁰, zdefiniował pojęcie winy następująco: „Winę sprawcy ustala się wtedy, gdy można mu zarzucić, że w czasie swego bezprawnego, karalnego i karygodnego czynu nie dał posłuchu normie prawnej, chociaż można było podporządkowania się normie prawnej od sprawcy wymagać”¹¹. Innymi słowy winę rozumie się tu jako sam ujemny sąd wartościujący z powodu popełnionego czynu, oceniany zawsze z perspektywy normy prawnej¹².

Teoria zawinienia jest silnie zakorzeniona w systemach prawnych Europy kontynentalnej, w tym w prawie niemieckim. Na tle tego systemu prawnego szczególnie wyróżnia się również koncepcja normatywna winy. Zakłada ona, iż tylko zawinione zachowanie może być karalne. Innymi słowy, koncepcja ta opiera się na założeniu, że zabronione zachowanie powinno być zawinione. Zgodnie z orzecznictwem niemieckiego Sądu Najwyższego (niem. *Bundesgerichtshof*, dalej BGHSt)¹³ wina powinna być

⁷ W historii i ewolucji prawa karnego istniała jednak zasada odpowiedzialności obiektywnej, L. Gardocki, *Prawo karne*, Warszawa 2015, s. 10, [za:] B. Giertych, *Wina w prawie administracyjnym*, Warszawa 2020, Legalis.

⁸ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 1950).

⁹ Sposoby pojmowania winy, które określa się mianem „teorii”, mają charakter dogmatycznoprawny w tym znaczeniu, że służą do analizy struktury przestępstwa. Por. M. Peno, *Problem sposobu pojmowania i roli winy w prawie karnym (od dogmatyki do wartości)*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Prawnych” 2016, R. XX, z. 3, s. 111.

¹⁰ W doktrynie wyróżnia się wiele teorii i podziałów, z których warty przytoczenia ze względu na możliwości ukazania zakresu pojmowania winy jest podział na winę procesową oraz materialnoprawną. Wina w ujęciu procesowym obejmuje zespół zasad gwarancyjnych oraz dobrą praktykę organów wymiaru sprawiedliwości, natomiast wina w ujęciu materialnoprawnym odnosi się do tradycyjnej, dogmatycznej refleksji nad prawem karnym. Por. M. Peno, *op. cit.*, s. 118.

¹¹ A. Zoll (red.), *Kodeks karny. Komentarz*, Warszawa 2007, s. 32.

¹² K. Buchała, Z. Cwiąkański, M. Szewczyk, A. Zoll, *Kodeks karny. Część ogólna. Komentarz*, Warszawa 1990, s. 31, [za:] M. Rodzyńkiewicz, *Pojęcie winy w prawie karnym – próba analizy krytycznej na tle ujęcia relacyjnego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1992, R. LIV, z. 3, s. 12-14.

¹³ BGHSt 2, 194 (200).

pojmowana indeterministycznie, to jest w ten sposób, iż sprawca danego czynu ma może wybrać dobro albo zło. W związku z tym sprawca może zawsze decydować, czy działać zgodnie z prawem, czy nie. Innymi słowy, człowiek może być odpowiedzialny tylko wtedy, gdy mógł postąpić inaczej¹⁴. Z drugiej strony, teorii tej zarzuca się, iż zakwalifikowanie danego zachowania jako zawinionego nie wymaga stwierdzenia wolności woli. Także z Konstytucji niemieckiej nie można wyprowadzić bezpośrednio zasady *nulla poena sine culpa*. Jest ona jednak wywodzona, zgodnie z orzecznictwem Trybunału Konstytucyjnego, z zasady państwa prawnego (niem. *Rechtsstaatsprinzip*) lub z zasady godności człowieka (niem. *Menschenwuerde*, dalej BVerGE)¹⁵. Powstaje zatem pytanie, czy w związku z tym można być odpowiedzialnym za dany czyn, nawet jeżeli brak wolnej woli¹⁶. W europejskiej karnistyce zaczyna dominować pogląd, że wina jest dogmatycznym wyrazem potrzeby ukarania (tzw. koncepcja winy prewencyjnej). Zgodnie z poglądami C. Roxina decydująca okazuje się odpowiedź na pytanie, czy do pociągnięcia sprawcy danego czynu do odpowiedzialności konieczne jest ustalenie uprzednio jego winy¹⁷.

4. Problematyka możliwości przypisania winy podmiotom zbiorowym

Odpowiedź na to pytanie jest kluczowa dla przedmiotowych rozważań, tj. możliwości przypisania winy pewnego rodzaju zdepersonalizowanym podmiotom, czyli podmiotom zbiorowym. Jak wyżej wykazano, zarówno w prawie niemieckim, jak i polskim dominuje koncepcja winy jako podstawy odpowiedzialności. Nie ulega wątpliwości, iż wina jest instytucją prawną czy też przesłanką odpowiedzialności karnej pełniącą rolę legitymizującą. Rola ta sprowadza się właściwie do uzasadnienia stosowania kary. Wina w tym ujęciu jest pojmowana jako swego rodzaju zasada odpowiedzialności karnej, limitująca surowość kary¹⁸. Ponadto, tak pojmowana wina jest spleciona z refleksją nad odpowiedzialnością moralną w tym sensie, iż wiąże prawo karne z człowiekiem i legity-

¹⁴ Wina w tym ujęciu jest związana z tzw. koncepcją alternatywnych możliwości działania (ang. *the principle of alternative possibilities*). Odnośnie do zasady alternatywnych możliwości zob. H. Frankfurt, *Alternatywne możliwości i odpowiedzialność moralna*, [w:] J. Hołówa (red.), *Filozofia moralności. Postanowienie i odpowiedzialność moralna*, Warszawa 1997, s. 164 i n.

¹⁵ BVerGE 25, 269 (295).

¹⁶ Por. A. Schiemann, *Die Willensfreiheit und das Schuldstrafrecht – eine überflüssige Debatte?*, „Zeitschrift für das Juristische Studium” 2012, nr 6, s. 774 i n., <https://www.zjs-online.com> [dostęp: 23.09.2021].

¹⁷ Por. J. Waszczyński, *Wina a prewencyjny aspekt kary*, [w:] M. Szewczyk, *Problemy odpowiedzialności karnej*, red. Z. Cwiakalski, S. Waltoś, A. Zoll, Kraków 1994, s. 274 i n., [za:] W. Zalewski, *Odpowiedzialność podmiotu zbiorowego w prawie karnym – w poszukiwaniu racjonalności*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2017, t. XXXVII, s. 391.

¹⁸ W tym pojęciu winę wyraża formuła: *nullum crimen sine culpa*. Ma ona charakter filozoficzno-prawny – humanitarny i wiąże się z raczej z godnością człowieka wyrażoną w art. 30 Konstytucji RP niż z art. 1

mizuje odpowiedzialność karną i karanie¹⁹. Wniosek ten jednak nie wyklucza *per se* możliwości przypisania odpowiedzialności podmiotom zbiorowym. Wina jako jednostka moralna, pełniąca rolę perswazyjną, może być właśnie uzasadnieniem o charakterze chociażby moralnym dla takiej odpowiedzialności²⁰.

W przeszłości odpowiedzialność podmiotów zbiorowych opierała się na klasyfikowaniu zachowań tych podmiotów, polegających jedynie na zaniechaniach. Przyjmowało się, że podmioty zbiorowe nie mogą działać bez namysłu, a ich zachowania powinny być racjonalne²¹. Obecnie coraz częściej modele odpowiedzialności są oparte na indywidualistycznym podejściu, zgodnie z którym odpowiedzialność podmiotu zbiorowego powinna być poprzedzona przypisaniem odpowiedzialności jednostkom (członkom zarządu, menadżerom lub przedstawicielom)²². Uwzględniając powyższe wywody, w pierwszej kolejności, opierając się na zasadzie winy, należy skonstatować, iż wina powinna być przypisana konkretnym jednostkom, a następnie dopiero można stwierdzić popełnienie czynu zabronionego przez podmiot zbiorowy. Mimo swoich mankamentów, odnoszących się między innymi do utrudnionej możliwości przypisania winy w przypadku odpowiedzialności wielu osób czy też rozbudowanego, dwustopniowego postępowania, koncepcja ta została przyjęta w Polsce.

5. Problematyka możliwości przypisania winy podmiotom zbiorowym w prawie polskim

Co jednak istotne, w Polsce aby odróżnić tego typu reżim odpowiedzialności, stworzono odrębny od kodeksu karnego akt prawny regulujący te kwestie. Ustawa z dnia 28 października 2002 r. o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary (dalej: u.o.p.z.)²³ weszła w życie w dniu 28 listopada 2003 r. po licznych debatach. Ustawa określa podstawowe zasady odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zagrożone pod groźbą kary jako przestępstwa lub przestępstwa skarbowe oraz zasady postępowania w przedmiocie takiej odpowiedzialności²⁴. Jak podkreśla się

Kodeksu karnego. Por. M. Peno, *op. cit.*, s. 111-112. Więcej na temat funkcji zasady winy jako legitymizującej odpowiedzialność karną w wyroku Sądu Najwyższego z dnia 11 marca 2019 r., I DSK 3/18.

¹⁹ A. Grześkowiak, [w:] A. Grześkowiak, K. Wiak (red.), *Kodeks karny. Komentarz*, Warszawa 2014, s. 31.

²⁰ Por. podobnie W. Zalewski, *Odpowiedzialność podmiotu zbiorowego w prawie karnym – w poszukiwaniu racjonalności*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2017, t. XXXVII, s. 391-392.

²¹ J.A. Quaid, *The Assessment of Corporate Criminal Liability on the Basis of Corporate Identity: An Analysis*, „McGill Law Journal” 1998, vol. 43, no. 4, s. 87.

²² *Ibidem*, s. 91.

²³ Dz. U. z 2002 r. Nr 197, poz. 1661 z późn. zm. (t.j. z 2020 r. poz. 358).

²⁴ Por. Opinia o zgodności projektu ustawy o odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych, [https://orka.sejm.gov.pl/Druki4ka.nsf/\(\\$vAllByUnid\)/AC421E35C88955B7C1256BF9003CF72C/\\$file/706.pdf](https://orka.sejm.gov.pl/Druki4ka.nsf/($vAllByUnid)/AC421E35C88955B7C1256BF9003CF72C/$file/706.pdf) [dostęp: 23.09.2021].

w doktrynie, ustawa ta stanowi swoiste kompendium normatywnej regulacji odpowiedzialności podmiotów zbiorowych²⁵. Co istotne, na etapie prac legislacyjnych zmieniona została nazwa ustawy. Pierwotnie ustawa była zatytułowana „ustawa o odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych”. Tytuł ten jednak wywołał wątpliwości interpretacyjne co do możliwości przypisania odpowiedzialności karnej podmiotowi zbiorowemu. W konsekwencji zmieniona została nazwa ustawy na taką, która odzwierciedla przyjęty model tzw. odpowiedzialności mieszanej podmiotu zbiorowego. Model ten zakłada odpowiedzialność zarówno za „własne”, jak i „cudze” czyny zabronione²⁶. Oznacza to, że do przypisania odpowiedzialności za czyny zabronione podmiotowi zbiorowemu konieczne jest uprzednie potwierdzenie faktu popełnienia czynu zabronionego przez osobę fizyczną (dającą się funkcjonalnie powiązać z podmiotem zbiorowym lub jego działalnością) prawomocnym wyrokiem skazującym tę osobę, wyrokiem warunkowo umarzającym postępowanie wobec niej postępowanie karne albo postępowanie karno-skarbowe.

Jak wynika z powyższego, polski ustawodawca zdecydował się na przyjęcie instytucji odpowiedzialności podmiotów zbiorowych na zasadzie identyfikacji poprzez określenie katalogu czynów zabronionych, stanowiących pewnego rodzaju prejudykat w stosunku do sprawy o odpowiedzialność osoby prawnej. Jest to właśnie nawiązanie do koncepcji odpowiedzialności „własnej” wraz z nawiązaniem do teorii identyfikacyjnej²⁷ oraz modelu agregacji. Jak wyżej wskazano, z jednej strony ukazuje się odpowiedzialność podmiotu zbiorowego przez pryzmat działań i zaniechań osób pełniących funkcje w organach podmiotu zbiorowego jak jego własnych, czyli ich przypisanie na zasadzie identyfikacji, z drugiej strony ustawodawca przyjmuje uzależnienie odpowiedzialności podmiotu zbiorowego od odpowiedzialności osoby fizycznej. Co warto podkreślić, w ramach prac legislacyjnych w projekcie ustawy²⁸ planowano odejść od koncepcji prejudykatu na rzecz modelu depersonalizacji sprawstwa czynu zabronionego, jednakże w ostateczności przyjęto model opisany wyżej. Oznaczało to, że nieistotna była osoba samego sprawcy czynu zabronionego jako odpowiadającego ustawowej charakterystyce stanu naruszenia dobra prawnego. Taka depersonalizacja była jednak oceniana negatywnie, albowiem wskazywano, iż nie można kwalifikować danego czynu jako czynu zabronionego bez wskazania okoliczności faktycznych podlegających subsumpcji pod jego po-

²⁵ D. Karkut, *Odpowiedzialność podmiotów zbiorowych: ujęcie prawnoporównawcze*, „Folia Iuridica Wratislaviensis” 2013, vol. 2, no 1, s. 127.

²⁶ Por. art. 5 i 6 u.o.p.z.

²⁷ Warto podkreślić, że jest to jego „własny” czyn, pełni co najwyżej funkcję pozbawioną większego znaczenia „etykiety”. Tak: M. Gałęski, *Czyn zabroniony jako podstawa odpowiedzialności podmiotu zbiorowego*, „Monitor Prawa Handlowego” 2019, nr 3, s. 33.

²⁸ Projekt i uzasadnienie rządowego projektu ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary, [http://orka.sejm.gov.pl/Druki8ka.nsf/Projekty/8-020-1211-2019/\\$file/8-020-1211-2019.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Druki8ka.nsf/Projekty/8-020-1211-2019/$file/8-020-1211-2019.pdf) [dostęp: 23.09.2021].

szczególne znamiona. Takie wskazanie musi natomiast odnosić się bezpośrednio do zachowania określonej osoby fizycznej, co praktycznie uniemożliwia stosowanie jakichkolwiek modyfikacji w tym zakresie²⁹.

Można jednak pokusić się o stwierdzenie, iż taki model wynikał bezpośrednio z przepisów porządku unijnego, które miały zostać implementowane właśnie w tej ustawie. W założeniu bowiem ustawa miała wprowadzić do polskiego prawa karnego instrumenty prawne uregulowane w Konwencji o ochronie interesów finansowych Wspólnot Europejskich, przyjętej przez Radę Unii Europejskiej z dnia 26 lipca 1995 r.³⁰ oraz w protokołach dodatkowych nr I i II do tej Konwencji („Konwencja”). Według art. 3 Konwencji państwa członkowskie są zobowiązane do podjęcia niezbędnych środków w celu ustanowienia, na zasadach określonych w prawie krajowym, odpowiedzialności karnej osób zarządzających przedsiębiorstwem lub innych osób w przedsiębiorstwie posiadających prawo podejmowania decyzji lub wykonywania kontroli za czyny, które stanowią przestępstwo oszustwa na szkodę interesów finansowych Wspólnoty Europejskiej, popełnione przez osobę im podlegającą, działającą w imieniu przedsiębiorstwa.

Według O. Górniok taka regulacja stanowi odzwierciedlenie koncepcji K. Tiedemanna tzw. winy organizacyjnej jako podstawy zarzutu stawianego podmiotowi zbiorowemu, którego osobowe organy nie wypełniły obowiązku zabezpieczenia tej osoby przed popełnianiem czynów karalnych przy wykonywaniu jego działalności³¹. Jest to koncepcja związana z inną niemiecką koncepcją „działania za kogo innego”, która mimo iż nie została implementowana w osobnej ustawie, to jednak jej podstaw można szukać w niemieckiej ustawie o wykroczeniach porządkowych (dalej jako OWiG)³². Koncepcja ta w swej naturze odnosi się, podobnie jak uregulowania przytoczonej Konwencji, do odpowiedzialności organów kierowniczych czy też reprezentantów jednostek o charakterze kolektywnym. Oznacza to, że osoba fizyczna podejmuje zachowanie polegające na działaniu lub zaniechaniu nie w imieniu własnym, ale w imie-

²⁹ Tak: M. Gałęski, *op. cit.*, s. 33.

³⁰ Konwencja o ochronie interesów finansowych Wspólnot Europejskich, sporządzona w Brukseli dnia 26 lipca 1995 r., Protokół do Konwencji o ochronie interesów finansowych Wspólnot Europejskich z dnia 26 lipca 1995 r., sporządzony w Dublinie dnia 27 września 1996 r., Protokół w sprawie interpretacji w trybie orzeczenia wstępnego przez Trybunał Sprawiedliwości Wspólnot Europejskich Konwencji o ochronie interesów finansowych Wspólnot Europejskich z dnia 26 lipca 1995 r., sporządzony w Brukseli dnia 29 listopada 1996 r., oraz Drugi Protokół do Konwencji o ochronie interesów finansowych Wspólnot Europejskich sporządzony w Brukseli dnia 19 czerwca 1997 r. (Dz. U. z 2009 r. Nr 208, poz. 1603).

³¹ K. Tiedemann, *Wirtschaftsstrafrecht und Wirtschaftskriminalitaet*, Hamburg 1976, s. 202 i n., [za:] O. Górniok, *Ochrona interesów finansowych Wspólnot Europejskich. Komentarz*, [w:] E. Zielińska (red.), *Prawo Wspólnot Europejskich a prawo polskie. Dokumenty karne*, Warszawa 2000, s. 271.

³² Gesetz uber ordnungswidrigkeiten z dnia 24 maja 1968 r., BGBl. I S. 448, https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_owig/englisch_owig.html#p0156 [dostęp: 02.05.2021].

niu innego podmiotu, którym może być osoba prawna lub inna jednostka niemająca osobowości prawnej³³.

6. Problematyka możliwości przypisania winy podmiotom zbiorowym w prawie niemieckim

Podstawową regulacją w prawie niemieckim jest § 30 OWiG. Regulacja ta w pierwotnym kształcie została wprowadzona do niemieckiego porządku prawnego w 1968 r. Zgodnie z uzasadnieniem projektu ustawy celem przepisu było osiągnięcie jednolitego i rozstrzygającego rozwiązania co do odpowiedzialności osób prawnych³⁴.

Zgodnie z jego treścią odpowiedzialność może być nałożona na osobę prawną, o ile udowodnione zostanie zawinione zachowanie jego organu, członka organu, zarządu związku nieposiadającego osobowości prawnej lub osoby uprawnionej do reprezentowania spółki osobowej. To zachowanie powinno ponadto wypełniać znamiona przestępstwa lub wykroczenia. Popełnienie tych czynów powinno dodatkowo prowadzić do naruszenia obowiązków ciążących na osobie prawnej lub określonym tym przepisem związku osób, a osoba prawna ma osiągnąć korzyść majątkową. W takim przypadku na osobę prawną lub na osobę ją reprezentującą może być nałożona kara pieniężna o charakterze administracyjno-karnym³⁵. Wysokość kary pieniężnej została ustalona na kwotę: do 500 000 euro za czyn popełniony umyślnie oraz do 250 000 euro w przypadku czynu popełnionego nieumyślnie³⁶.

Z jednej strony regulacja niemiecka wykazuje podobieństwa do systemu polskiego, albowiem nałożenie kary na osobę prawną zostało uzależnione od udowodnienia zawinienia po stronie reprezentanta³⁷. Z drugiej strony, do wykazania tej winy nie jest konieczne wszczynanie osobnego postępowania, a jest ona przesądzana w ramach odpowiedzialności ponoszonej przez osobę prawną. Zwolennicy tej regulacji podkreślają jej skuteczność jako instrumentu prawnego pociągania do odpowiedzialności prawnej podmiotów zbiorowych za działania ich agentów czy też pracowników, którzy nie byli od-

³³ B. Kunicka-Michalska, *Koncepcja „działania za kogoś innego” w niektórych obcych kodeksach karnych (odpowiedzialność organów i reprezentantów ciał kolektywnych)*, [w:] *Problemy nauk penalnych. Prace ofiarowane Pani Profesor Oktawii Górniok*, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego, nr 1550, Katowice 1996, s. 102.

³⁴ Uzasadnienie projektu ustawy o wykroczeniach porządkowych z dnia 08.01.1967 r., BT-Drs. V/1269, S. 57 f.

³⁵ Por. D. Karkut, *op. cit.*

³⁶ Obecnie kara wynosi: odpowiednio 5 000 0000 euro za czyn nieumyślny oraz 10 000 000 euro za czyn umyślny, por. § 30 ust. 2 OWiG.

³⁷ Z. Laue, *Die strafrechtliche Verantwortlichkeit von Verbänden*, „Jura Heft“ 2010, nr 5, s. 343.

powiednio nadzorowani, a także do pozbawienia korporacji korzyści lub innych nielegalnych zysków, które mogłaby ona czerpać z naruszeń prawa³⁸.

Nie ulega także wątpliwości, iż taka regulacja przyczyni się do sprawniejszego wymiaru kary. Brak konieczności udowodnienia winy prawomocnym wyrokiem może także zapobiec bezprawnemu rozporządzeniu majątkiem podmiotu zbiorowego, zanim dojdzie do zakończenia postępowania karnego. Należy bowiem podkreślić, iż polska ustawa o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary jest stosowana od początku niezwykle rzadko³⁹. Inaczej jest w przypadku regulacji niemieckiej, która to koncepcja jest stosowana z powodzeniem w stosunku do wielu podmiotów zbiorowych. Warto zwrócić uwagę na różnicę, albowiem niemiecki ustawodawca odchodzi od koncepcji ścisłego uzależnienia odpowiedzialności podmiotu zbiorowego od udowodnienia winy jednostkom. Chociaż konstrukcja ta w doktrynie nie rzadko spotyka się z krytyką, głównie ze względu na fakt, iż podejście to jest niezwykle rygorystyczne, a nadto w zasadzie stanowi wyraz odpowiedzialności administracyjnej, a nie odpowiedzialności karnej, to jednak nadal jest stosowana⁴⁰.

7. Argumenty przemawiające za potrzebą przypisania odpowiedzialności karnej podmiotom zbiorowym

Główną przyczyną, która skłania do podejmowania prób, jest międzynarodowy trend uchwalania przepisów, zgodnie z którymi sankcje karne są nakładane właśnie na podmioty zbiorowe. Co istotne, tendencja ta dotyczy nie tylko państw o angloamerykańskim systemie prawnym, który to system jest bardziej otwarty na ściganie osób prawnych, ale także przedstawicieli reprezentujących obszar Europy kontynentalnej⁴¹. W szczególności globalizacja gospodarki, jak twierdzą przedstawiciele doktryny niemieckiej, odnoszącej się do systemu wymierzania kary, powoduje, iż niezbędne staje

³⁸ T. Weigend, *Societas delinquere non potest? A German Perspective*, "Journal of International Criminal Justice" 2008, nr 6, s. 932.

³⁹ M. Zalewski, *Odpowiedzialność podmiotu zbiorowego w prawie karnym – w poszukiwaniu racjonalności*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2017, t. XXXVII, s. 390 oraz K. Stokłosa, *Odpowiedzialność podmiotów zbiorowych na nowych zasadach, a obecne rozwiązania prawne. Wybrane zagadnienia*, „Zeszyty Prawnicze” 2019, t. 19, nr 4, s. 205.

⁴⁰ H.J. Hirsch, *Strafrechtliche Verantwortlichkeit von Unternehmen*, „Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft” 1995, no. 107, s. 321. Z tego też względu w prawie niemieckim kilkakrotnie podejmowano próby uchwalenia odrębnych ustaw o charakterze penalnym. Inicjatywy ustawodawcze obejmują: projekt ustawy Landu Nordrhein – Westfalen z 2013 r., jur.duslaw.de/fileadmin/redaktion/Fakultaeten/Juristische_Fakultaet/IUR/Bilder_News/Wessing_UnternehmensstrafR_FU060514.pdf [dostęp: 03.05.2021], projekt Landu Koln z 2018 r., <https://verbandsstrafrecht.jura.uni-koeln.de/> [dostęp: 30.04.2021], projekt ministerstwa sprawiedliwości z 2019 r., <https://www.faz.net/aktuell/politik/staat-und-recht/verbandssanktionengesetz-eine-kleine-revolution-im-strafrecht-16471979.html> [dostęp: 30.04.2021].

⁴¹ M. Engelhart, *Unternehmensstrafbarkeit im europäischen und internationalen Recht*, „The European Criminal Law Associations Forum” 2021, no 3, s. 110 i n.

się skoordynowanie systemów prawnych poszczególnych państw w celu zapobieżenia występowania przestępstw międzynarodowych. Nie bez znaczenia pozostają w tym zakresie głośne sprawy niemieckich firm jak Volkswagen czy Porsche. Warto także przytoczyć choćby przykład Siemens, który zapłacił ponad bilion dolarów za przekazywanie łapówek do organów publicznych w Azji, Afryce, Europie, Ameryce Łacińskiej, na Środkowym Wschodzie⁴².

Nie ulega natomiast wątpliwości, iż w prawie anglosaskim odpowiedzialność osób prawnych jest naturalną konsekwencją formy prawnej spółek i innych osób prawnych, która z natury rzeczy jest odrębna od swoich udziałowców. Każda korporacja posiada zarówno swoje aktywa, jak i pasywa. Niemniej jednak ostatecznym podmiotem, który jest wzbogacony czy też odnosi korzyść, jest właśnie osoba reprezentanta. Skoro te osoby odnoszą korzyści w postaci wypłaty wynagrodzenia lub dywidendy, dlaczego nie mogliby ponosić odpowiedzialności w przypadku występowania negatywnych zdarzeń, za których nadzór byli odpowiedzialni? Ponadto jeżeliby wyłączyć odpowiedzialność korporacji, to niejednokrotnie bezkarne pozostałyby także osoby ją reprezentujące⁴³. Istotne jest natomiast, iż współczesne korporacje wywierają ogromny wpływ na wiele jednostek – przykładem może być chociażby sprawa *Volkswagen*, która wpłynęła nie tylko na zanieczyszczenie środowiska, ale również w konsekwencji na zdrowie ludzi⁴⁴. Z tego względu wskazuje się także, że korporacje poprzez pewnego rodzaju kulturę organizacyjną mogą tolerować albo wręcz promować zachowania karalne⁴⁵. Nie sposób jednak nie odnieść wrażenia, że przytoczone tu argumenty mają wymiar uniwersalny i mogą znaleźć z powodzeniem zastosowanie w odniesieniu do państw Europy kontynentalnej.

8. Podsumowanie

Jak wynika z powyższego, w obu porządkach prawnych kluczowym problemem pozostają wątpliwości odnośnie do winy, które zostały zarysowane na początku niniejszego artykułu, w szczególności wobec konieczności przypisywania odpowiedzialności karnej, a nie administracyjnej jak w przypadku państwa niemieckiego. Krytycy wskazują, iż wszelkie modele uznające winę podmiotów reprezentujących są oparte na błędnym założeniu. Według nich w żadnym przypadku nie można udowodnić winy komuś za

⁴² Por. R. Blanc, C. Cho, J. Sopt, M. Branco, *Disclosure Responses to a Corruption Scandal: The Case of Siemens AG*, „Journal of Business Ethics” 2019, nr 2, s. 545.

⁴³ S.S. Beale, *A Response to the Critics of Corporate Criminal Liability*, „American Criminal Law Review” 2009, Vol. 46, No. 4, s. 1481-1505.

⁴⁴ G. Dannecker, *Zur Notwendigkeit der Einführung kriminalrechtlicher Sanktionen gegen Verbands*, „Goltdammer’s Archiv für Strafrecht” 2001, nr 148, s. 102-107.

⁴⁵ Por. T. Weigend, *op. cit.*, s. 930-932.

czyny innej osoby czy podmiotu, nawet jeżeli za niego odpowiada⁴⁶. Z drugiej strony, istnieją modele, w których wina jest przypisywana osobie prawnej, podmiotowi zbiorowemu. Zgodnie z tym modelem, samo ukształtowanie organizacji w nieodpowiedni sposób prowadzi do jej zaburzeń, a w konsekwencji odpowiedzialności za popełnienie czynu zabronionego. Także ten model nie jest modelem idealnym. Wiąże się z nim bowiem wiele wątpliwości, które można sprowadzić do następującego pytania. Czy fikcyjnej osobie prawnej może być przypisana wina moralna tak bardzo zakorzeniona w kontynentalnych koncepcjach prawa karnego?

W świetle powyższych rozważań nie ulega wątpliwości, iż we współczesnym zglobalizowanym świecie istnieje potrzeba przypisania osobie prawnej, podmiotowi zbiorowemu odpowiedzialności karnej. Starożytna zasada *societas delinquere non potest*⁴⁷ w dzisiejszych czasach nie ma zastosowania. Już w przeszłości tę teorię zastąpiły szybko teorie bardziej praktyczne, mające na celu zwalczanie nieprawidłowych zachowań lokalnych rządzących. Jednocześnie to właśnie niemiecki prawnik Carl Friedrich von Savigny rozwinął teorię fikcji korporacji, zgodnie z którą rozpoznanie podmiotów zbiorowych jako podmiotów prawnych zakłada pewnego rodzaju fikcję prawną, że wola jednostek będących ich reprezentantami odzwierciedla ich wolę. Savigny z tego stwierdzenia wysnuł konkluzję, iż nieprawidłowe działania mogą odnosić się tylko do odpowiedzialności cywilnej, nigdy zaś do odpowiedzialności karnej⁴⁸. Dzisiaj już wiadomo, iż potrzeba przypisania odpowiedzialności karnej istnieje i od wielu lat jest rozwijana w krajach anglosaskich. Chociaż w tych krajach koncepcje te opierają się na modelu odpowiedzialności wtórnej (tzw. *vicarious liability*), to jednak jest możliwe zmodyfikowanie teorii w prawie kontynentalnym. W tym przypadku jednak należałoby zmienić myślenie o teorii winy w ten sposób, aby pozbawić w pewnym stopniu moralnego wymiaru prawa karnego⁴⁹. Może to prowadzić czasami do pytania: jeżeli korporacje mogą być karane na podstawie niejasno sformułowanego przypisania komuś innemu niewłaściwego zachowania lub „wadliwej samoorganizacji”, dlaczego te same luźne standardy nie miałyby być wystarczające do uzasadnienia karania osób fizycznych? Czy nie jest to jednak wniosek wprost sprzeczny z podstawowymi zasadami prawa karnego, w tym art. 1 polskiego Kodeksu karnego?

Podsumowując problematykę możliwości przypisania odpowiedzialności karnej podmiotowi zbiorowemu, ostatecznie należało skonstatować, iż w każdym porządku

⁴⁶ Por. J. Peglau, *Unbeantwortete Fragen der Strafbarkeit von Personenverbänden*, „Zeitschrift für Rechtspolitik“ 2001, nr 406, s. 407.

⁴⁷ Paremia łacińska oznacza: „spółka nie może popełniać przestępstw”.

⁴⁸ F.C. von Savigny, *System des heutigen römischen Rechts*, Berlin 1840, s. 350-352.

⁴⁹ Jak wskazuje M. Peno, brakuje stosownych badań, ale można chyba wysunąć tezę, że sądy (czy raczej sędziowie) winę ujmują przede wszystkim w duchu teorii psychologicznej, bo ta bliższa jest winie moralnej, a wina moralna z kolei wydaje się bliższa intuicyjnym ocenom aksjologicznym. M. Peno, *op. cit.*, s. 21.

prawnym winien zostać wybrany taki model, który najlepiej odpowiada kulturze lub historii. Jeżeli model stosowany w Polsce nie jest modelem idealnym, być może można by skorzystać z rozwiązania niemieckiego i uprościć oraz przyspieszyć procedurę z wykorzystaniem modelu odpowiedzialności administracyjno-karnej. Taki model bez problemu funkcjonuje w innych dziedzinach prawa, przykładowo na gruncie europejskiego prawa ochrony danych osobowych. Nie stoi przy tym na przeszkodzie możliwość wymierzania odpowiednio wysokich, odstrasżających kar. Administracyjne kary przewidziane choćby w rozporządzeniu o ochronie danych osobowych⁵⁰ sięgają 20 000 000 euro lub 4% światowego obrotu⁵¹. Co istotne, takie kary nie są uzależnione od potrzeby przypisania winy konkretnemu podmiotowi. Powyższy przykład potwierdza zatem, iż najistotniejszy pozostaje cel nakładania takich kar, zbieżny z wszystkimi przestępstwami gospodarczymi, polegający na naruszeniu zaufania podmiotu zbiorowego w danej społeczności.

Bibliografia

Akty prawne

Gesetz uber ordnungswidrigkeiten z dnia 24 maja 1968 r., BGBI. I S. 448, https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_owig/englisch_owig.html#p0156 [dostęp: 02.05.2021].

Konwencja o ochronie interesów finansowych Wspólnot Europejskich, sporządzona w Brukseli dnia 26 lipca 1995 r., Protokół do Konwencji o ochronie interesów finansowych Wspólnot Europejskich z dnia 26 lipca 1995 r., sporządzony w Dublinie dnia 27 września 1996 r., Protokół w sprawie interpretacji w trybie orzeczenia wstępnego przez Trybunał Sprawiedliwości Wspólnot Europejskich Konwencji o ochronie interesów finansowych Wspólnot Europejskich z dnia 26 lipca 1995 r., sporządzony w Brukseli dnia 29 listopada 1996 r., oraz Drugi Protokół do Konwencji o ochronie interesów finansowych Wspólnot Europejskich sporządzony w Brukseli dnia 19 czerwca 1997 r. (Dz. U. z 2009 r. Nr 208, poz. 1603).

Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/679 z dnia 27 kwietnia 2016 r. w sprawie ochrony osób fizycznych w związku z przetwarzaniem danych osobowych i w sprawie swobodnego przepływu takich danych oraz uchylenia dyrektywy 95/46/WE (ogólne rozporządzenie o ochronie danych), (Dz. Urz. UE L 119 z 4.05.2016 r., s. 1).

Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 1950).

Ustawa z dnia 28 października 2002 r. o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych (Dz. U. z 2002 r. Nr 197, poz. 1661 z późn. zm., t.j. z 2020 r. poz. 358).

⁵⁰ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/679 z dnia 27 kwietnia 2016 r. w sprawie ochrony osób fizycznych w związku z przetwarzaniem danych osobowych i w sprawie swobodnego przepływu takich danych oraz uchylenia dyrektywy 95/46/WE (ogólne rozporządzenie o ochronie danych), (Dz. Urz. UE L 119 z 4.05.2016 r., s. 1), dalej jako: „RODO”.

⁵¹ Por. art. 83 ust. 5 RODO.

Projekty aktów prawnych i inne źródła

- Opinia o zgodności projektu ustawy o odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych, [https://orka.sejm.gov.pl/Druki4ka.nsf/\(\\$vAllByUnid\)/AC421E35C88955B7C1256BF9003CF72C/\\$file/706.pdf](https://orka.sejm.gov.pl/Druki4ka.nsf/($vAllByUnid)/AC421E35C88955B7C1256BF9003CF72C/$file/706.pdf) [dostęp: 30.04.2021].
- Projekt i uzasadnienie rządowego projektu ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary, [http://orka.sejm.gov.pl/Druki8ka.nsf/Projekty/8-020-1211-2019/\\$file/8-020-1211-2019.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Druki8ka.nsf/Projekty/8-020-1211-2019/$file/8-020-1211-2019.pdf) [dostęp: 30.04.2021].
- Projekt ustawy Landu Nordhein – Westfalen z 2013 r., jur.duslaw.de/fileadmin/redaktion/Fakultaeten/Juristische_Fakultaet/IUR/Bilder_News/Wessing_UnternehmensstrafR_FU060514.pdf [dostęp: 03.05.2021r.], projekt Landu Koln z 2018 r., opisany na stronie internetowej: <https://verbandsstrafrecht.jura.uni-koeln.de/> [dostęp: 30.04.2021].
- Projekt Ministerstwa Sprawiedliwości z 2019 r. (niem. *Bundestizministerium*), <https://www.faz.net/aktuell/politik/staat-und-recht/verbandsstrafgesetze-eine-kleine-revolution-im-strafrecht-16471979.html> [dostęp: 30.04.2021].
- Uzasadnienie projektu ustawy o wykroczeniach porządkowych z dnia 08.01.1967 r., BT-Drs. V/1269, S. 57 f., https://dejure.org/Drucksachen/Bundestag/BT-Drs._V/1269 [dostęp: 30.04.2021].

Orzecznictwo

- Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 11 marca 2019 r., I DSK 3/18.
- Uchwała niemieckiego Trybunału Konstytucyjnego z dnia 18 marca 1952 r., BGHSt 2, 194 (200).
- Uchwała niemieckiego Trybunału Konstytucyjnego z dnia 26 lutego 1969 r., BVerGE 25, 269 (295).

Literatura

- Beale S.S., *A Response to the Critics of Corporate Criminal Liability*, “American Criminal Law Review”, nr 1481-1505, 2009.
- Blanc R., Cho C., Sopt J., Branco M., *Disclosure Responses to a Corruption Scandal: The Case of Siemens AG*, “Journal of Business Ethics” 2019, nr 2.
- Ciszewska N., *Przestępstwa gospodarcze – istota i rodzaje*, „Studia nad Bezpieczeństwem” 2016, nr 1.
- Dannecker G., *Zur Notwendigkeit der Einföhrung kriminalrechtlicher Sanktionen gegen Verbände*, Handbuch der Geldwasche-Compliance 2010.
- Engelhart M., *Unternehmensstrafbarkeit im europäischen und internationalen Recht*, „The European Criminal Law Associations Forum” 2021, nr 3.
- Frankfurt H., *Alternatywne możliwości i odpowiedzialność moralna*, [w:] J. Hołowka (red.), *Filozofia moralności. Postanowienie i odpowiedzialność moralna*, Warszawa 1997.
- Gałęski M., *Czyn zabroniony jako podstawa odpowiedzialności podmiotu zbiorowego*, „Monitor Prawa Handlowego” 2019, nr 3.
- Giertych B., *Wina w prawie administracyjnym*, Legalis, Warszawa 2020.
- Górniok O., *Koncepcja przestępstw gospodarczych w doktrynie niemieckiej a polityka kryminalna*, „Państwo i Prawo” 1993, z. 1.
- Górniok O., *Ochrona interesów finansowych Wspólnot Europejskich*, [w:] E. Zielińska (red.), *Prawo Wspólnot Europejskich a prawo polskie. Dokumenty karne*, Warszawa 2000.
- Górniok O., *Przestępczość gospodarcza: wybrane przekazy i uwarunkowania*, Katowice 1986.

- Grześkowiak A., [w:] A. Grześkowiak, K. Wiak (red.), *Kodeks karny. Komentarz*, Warszawa 2014.
- Hirsch H. J., *Strafrechtliche Verantwortlichkeit von Unternehmen, Strafrechtliche Verantwortlichkeit von Unternehmen*, „Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft” 1995, vol. 107.
- Karkut D., *Odpowiedzialność podmiotów zbiorowych – ujęcie prawnoporównawcze*, „Folia Iuridica Wratislaviensis” 2013, vol. 2, no. 1.
- Kunicka-Michalska B., *Koncepcja „działania za kogoś innego”, w niektórych obcych kodeksach karnych (odpowiedzialność organów i reprezentantów ciał kolektywnych)*, [w:] *Problemy nauk penalnych. Prace ofiarowane Pani Profesor Oktawii Górniok*, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego, nr 1550, Katowice 1996.
- Laue Z., *Die strafrechtliche Verantwortlichkeit von Verbänden*, „Jura Heft” 2010, nr 5.
- Mucha A., *Struktura przestępstwa gospodarczego oraz okoliczności wyłączające bezprawność czynu w prawie karnym gospodarczym*, Warszawa 2013.
- Peno M., *Problem sposobu pojmowania i roli winy w prawie karnym (od dogmatyki do wartości)*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2016, R. XX, z. 3.
- Peglau J., *Unbeantwortete Fragen der Strafbarkeit von Personenverbänden*, „Zeitschrift für Rechtspolitik” 2001.
- Rodzinkiewicz M., *Pojęcie winy w prawie karnym – próba analizy krytycznej na tle ujęcia relacyjnego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1992, R. LIV, z. 3.
- Quaid J.A., *The Assessment of Corporate Criminal Liability on the Basis of Corporate Identity: An Analysis*, „McGill Law Journal” 1998, vol. 43, iss. 3.
- Savigny F.C. von, *System des heutigen römischen Rechts*, Berlin 1840.
- Schiemann A., *Die Willensfreiheit und das Schuldstrafrecht – eine überflüssige Debatte?*, „Zeitschrift für das Juristische Studium” 2012, nr 6.
- Stokłosa K., *Odpowiedzialność podmiotów zbiorowych na nowych zasadach, a obecne rozwiązania prawne. Wybrane zagadnienia*, „Zeszyty Prawnicze” 2019, t. 19, nr 4.
- Sutherland E.H., *On analyzing crime*, The University of Chicago Press, Chicago 1973.
- Waltoś S., Zoll A., Ćwiąkałski Z., Dąbrowska-Kardas M. (red.), *Problemy odpowiedzialności karnej*, Kraków 1994.
- Weigend T., *Societas delinquere non potest? A German Perspective*, „Journal of International Criminal Justice” 2008, no 6.
- Zalewski M., *Odpowiedzialność podmiotu zbiorowego w prawie karnym – w poszukiwaniu racjonalności*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2017, t. XXXVII.
- Zoll A. (red.), *Kodeks karny. Komentarz*, Warszawa 2007.